

УДК 904:726–032.5(477.44–751.3)"63"

АРХІТЕКТУРНО-БУДІВЕЛЬНИЙ СКЛАДНИК БУШАНСЬКОГО СКЕЛЬНОГО КОМПЛЕКСУ: ІСТОРИЧНІ ВІХИ ЗАБУДОВИ (2)*

Ростислав Забашта

У другій частині статті завершується висвітлення питання історії освоєння та забудови скельного об'єкта (природної розпадини і прилеглих до неї рукотворних приміщень, утворених унаслідок виломів у товщі кам'яної породи), який міститься в с. Буша Ямпільського району Вінницької області й відомий у науковій та краєзнавчій літературі під назвами «скельний храм / скельне сховище / скельний (архітектурно-скульптурний) комплекс».

Ключові слова: брила, жолоб, вирубка-полиця, гніздо, забудова, мурування, перекриття, приміщення, конструкція, розпадина.

Во второй части статьи завершается освещение вопроса истории освоения и застройки скального объекта (природной расселины и прилегающих к ней рукотворных помещений, возникших в результате выломов в толще каменной породы), который расположен в с. Буша Ямпольского района Винницкой области и известен в научной и краеведческой литературе под названием «скальный храм / скальное убежище / скальный (архитектурно-скульптурный) комплекс».

Ключевые слова: глыба, паз, вырубка-полка, гнездо, застройка, кладка, перекрытие, помещение, конструкция, расселина.

The second part of the article resumes and consummates the elucidation the issue of history of mastering and developing the rocky object (being a natural cleft with adjacent man-made rock breaches) located in the village of Busha (Yampil District, Vinnytsia Region) and famous, in scientific and, particularly, regional ethnographical literature, under the names of *rocky temple / rocky shelter / rocky (architectural and sculptural) complex*.

Keywords: building, stonework, abode, overhead cover, construction, groove, chopped shelf, recess, complex, wall, relief.

Пам'яті колеги й товариша Олега Кошового

Попередньо зазначалося, що такі хронологічні координати скельного архітектурно-скульптурного комплексу в Буші, як перша половина XVII ст. і початок / 20–30-ті роки XVIII ст., постали в основному з показників аналізу іконографічного ладу рельєфної композиції, а також змісту і графіки вибитого на обрамленій таблиці супровідного напису. Попри найменшу конкретність з усіх нині доступних історичних віх функціонування досліджуваного скельного комплексу та ще й деяку альтернативність, ці координати (властиво, одна з двох можливих) є також своєрідним репером у визначенні часу початку його (комплексу) забудови, насамперед і переважно – у з'ясуванні появи рукотворних заглиблень-кріплень для дерев'яних конструкцій дахового/-их перекриття/-ів центрального приміщення (№ 1). Мовиться, по-перше, про вже згадані в опублікованій частині статті вируби-полиці, які є по суті відносно широкими

гніздами і які згруповані в північно-східному куті названого приміщення, утвореного вертикальними площинами двох суміжних брил: № 2 (з рельєфом) і № 3, по-друге, жолоби нижнього рівня, які представлені на бр.** № 1 і 2 цього-таки приміщення комплексу (іл. 1).

Один із двох означених жолобів пролягає вздовж усього верхнього краю чільного боку згаданої бр. № 2, яка, крім того, що слугує основою для скульптурного зображення, утворює східну стіну пр.*** № 1. Цей жолоб ледь вигнутий і дещо нахилений у напрямку до правого (південного) кінця. Його вищий лівий (північний) кінець піднесений над долівкою (на рівні порогових плит) на 2,36 м, нижчий правий – на 2,10 м. Завдовжки він 3,04 м (по верхньому краю) та 2,99 м (по нижньому), завширшки (міряючи на ділянках з уцілілими краями) – 0,14–0,175 м, завглибшки – 0,16–0,22 м (при цьому глибина поступово збільшується до правого кінця).

* Першу частину статті див.: Студії мистецтвознавчі. – 2011. – Чис. 4 (36). – С. 79–96.

** «Бр.» – скорочення слова «брила».

*** «Пр.» – скорочення слова «приміщення».

ІСТОРИЯ

За очевидною логікою конструювання й параметральними показниками (зокрема наближеною висотністю) відповідником йому є нижній жолоб на протилежній (західній) стіні цього ж приміщення. Останній вируб – майже прямий, але також похилений на південь (з фронтальної позиції – ліворуч). Він пролягає на висоті 2,25–2,27 м (лівий південний край) – 2,56–2,575 м (правий північний кінець) від долівки (на рівні порогових плит), починається на відстані 0,97 м від лівого краю західної стіни. Його довжина (по обрисах на зовнішній поверхні скелі) – 4,64 м, по максимальному заглибленню – 4,3 м. Ширина на різних ділянках – 0,14–0,22 м, глибина на різних ділянках – 0,17–0,35 м. Порівняно з іншими аналогічними заглибленнями комплексу, означена пара жолобів є помітно масивнішою (фактично наймасивнішими будівельними кріпленнями такого типу цілого комплексу). Так, різниця між параметрами цих кріплень західної стінки пр. № 1 подекуди просто разюча. Зокрема, мінімальна ширина й глибина нижнього жолоба сягають 0,14 м x 0,152 м проти 0,032 м x 0,07 м верхнього жолоба. Водночас останній довший від попереднього на 0,685 м (а саме: 5,325 м проти 4,64 м). Крім цього, жолоби нижнього рівня вирізняє ретельність виконання й помітно більша прямизна, порівняно з повздовжнім заглибленням вищого рівня на бр. № 1.

Щодо хронологічного визначення аналізованих кріплень нижнього рівня, то конкретних підтверджень на користь тієї чи іншої абсолютної дати їхньої з'яви наразі немає. Через це в літературі існує доволі розмаїтий спектр інтерпретаційних варіантів, запропонований попередніми дослідниками. Останні оперували різною джерельною базою і по-різному вибудовували логіку своєї аргументації. Так, В. Антонович і К. Мельник, а за ними В. Гульдман і О. Формозов, покладаючись виїмково на перекази місцевих жителів, віднесли всі жолоби («горизонтальні борозди») від дерев'яних дахових конструкцій, як уже зазначалось, до спадку кінця першої – початку другої чверті XIX ст. [1, с. 100; 23, с. 680; 12, с. 51, 52; 32, с. 112–113; 31, с. 108]. Однак пред-

ставлений попереду критичний розбір цієї версії засвідчив її очевидну безпідставність для з'ясування походження «боріз» саме нижнього рівня. В. Даниленко аргументував свою хронологічну атрибуцію жолобів і рельєфу в межах кінця IX – початку X ст. переважно результатами власної дешифровки написів на рельєфі та західній стінці пр. № 1 [30, с. 4; 14, с. 58–59]. Проте вони не підтвердилися новими епіграфічними студіями, насамперед тексту на обрамленій рельєфній таблиці. Хибність інтерпретаційної позиції В. Даниленка однозначно підтвердив і проведений вище аналіз іконографічного ладу скельного рельєфу. Нарешті, І. Винокур і М. Рожко зблизили жолоби Бушанського комплексу з відповідними жолобами-кріпленнями цілого ряду давньоруських наскельних будов давньоруського часу X / XII–XIII ст. Карпатського регіону, апелюючи головно до певної подібності між ними за технікою вирубки і розмірами [5, с. 125; 26, с. 41; 27, с. 219–221]. Справді, такої подібності не можна не зауважити, але вона простежується лише на загальному рівні. Крім цього застереження, є й інші. Порівнювані явища демонструють не тільки певні збіжності, а й не менш виразні відмінності, які лишилися не акцентованими й не поясненими згаданими дослідниками. Одна з таких розбіжностей полягає в тому, що Бушанський комплекс не має вертикальних жолобів, доволі характерних для відповідних об'єктів давньоруського часу. Відсутні, усупереч твердженню М. Рожка, однозначні збіги поміж порівнюваними пам'ятками й у випадку конструкції одвірків. Окрім тієї-таки подібності загальних розмірів, їхні конструкції – цілком інакші. У цьому легко переконатися навіть при побіжному огляді конструкції єдиного своєрідного одвірка комплексу в скельному пр. № 6 та одвірків пройм, скажімо, першої та четвертої (за нумерацією М. Рожка) печер оборонної наскельної будови XII–XIV ст. поблизу с. Бубнище Долинського району Івано-Франківської області, великої печери першого ярусу скельно-печерного монастиря XII–XIII ст. поблизу с. Розгірче Стрийського району Львівської області [29, с. 187, 188, 190, 191; 28, с. 420, рис. 35]. Утім, найпе-

РОСТИСЛАВ ЗАБАШТА. АРХІТЕКТУРНО-БУДІВЕЛЬНИЙ СКЛАДНИК...

реконливішим застереженням щодо запропонованого датування аналізованих кріплень комплексу є ідейно-формальний лад рельєфної композиції, адже І. Винокур і М. Рожко визнали хронологічну першість її стосовно жолобів нижнього рівня. Увесь попередній історико-порівняльний аналіз іконографічних і стилістичних характеристик скульптури, шрифтової графіки напису в рамці, урешті, результати спостереження над станом збереження переконливо доводять значно пізнішу – проти IV – початку V ст. і IX–XIII ст. [5, с. 123–127; 7, с. 138; 26, с. 41; 27, с. 219–221] – її появу. А це автоматично ставить під сумнів і запропоноване датування найдавнішого дерев'яного перекриття над розколинами побіля рельєфу із застосуванням жолобів і гнізд.

Співвідношення аналізованого кріплення з рельєфним зображенням є вирішальним для пошукуваного хронологічного визначення, принаймні у відносному сенсі. Жолоб на бр. № 2 вирубано між скульптурною композицією та порівняно вузькою смугою необробленої кам'яної породи (0,215–0,28 м). Однак початково (до появи цього заглиблення) ця смуга була майже вдвічі ширша за існуючу нині. Вона постала як наслідок заглиблення загального тла скульптурної композиції і місцями нависала над нею у вигляді своєїрідної нерегулярної брівки-карниза. Жолобом було зрізано всю її нижню частину. Щобільше, при вибиванні жолоба будівельники зачепили саму композицію: верхній край правої половини рельєфу (властиво, його тло) є трохи обтятим. Свого часу О. Формозов указав на те, що жолобом трохи зрізано (в «одному місці») рамку інскрипційної таблиці й ледь зачеплено краї двох гілок дерева [25, с. 108]. На нашу думку, частково втрачений верхній правий кут означеної рамки, а також деякий прогин (пониження рівня) нижнього краю жолоба між верхнім лівим краєм рамки і вершечком крайньої гілки рогів оленя, є наслідком вилучення в цьому місці незначного шару кам'яної породи, що сталося за якийсь час після вирубки жолоба¹. Натомість при верхньому краю лівої половини рельєфної композиції (безпосередньо під жолобом) – над і між кінцями деяких гілок

дерева – ще й нині простежуються невеличкі виступаючі ділянки породи, що є, безсумнівно, залишками нижнього краю горішньої брівки-карниза. Цілком очевидно, що такий стан речей міг виникнути лише за умови пізнішої (стосовно часу появи скульптурного зображення) вирубки на брилі поздовжнього жолоба. Цей принциповий факт констатували й інші дослідники пам'ятки, зокібна В. Антонович, О. Формозов, І. Винокур, М. Рожко [1, с. 100; 31, с. 108; 5, с. 125; 27, с. 221]. А якщо так, то і перекриття з використанням як цього жолоба, так і парного йому нижнього жолоба на протилежній західній стіні пр. № 1, постало, вочевидь, уже по певному часі функціонування досліджуваного скельного об'єкта (щонайменше, центрального приміщення з монументальним зображенням) і віддзеркалює окрему віху його історичного розвитку. Зваживши на те, що сам рельєф датується в межах першої половини XVII / початку чи 20–30-х років XVIII ст., у визначенні часу з'яви аналізованої наразі системи кріплень доводиться значною мірою орієнтуватися саме на ці відтинки історії (точніше один із двох допустимих). Властиво, запропонований хронологічний вимір рельєфу постає в ролі своєїрідної віхи для датування означеного кріплення дерев'яного перекриття, а фактично – *terminus(a) post quem* (лат.: терміну / межею, після якого /-ої) з'являються вони. Правда, тут зразу постає питання про часову дистанцію між появою скульптури й жолобів нижнього рівня.

Важкорозрізнявані ступені корозії поверхні рельєфу й внутрішніх (заглиблених) площин поздовжнього жолоба над ним ніби вказують на порівняно незначну хронологічну розбіжність між ними, усупереч протилежній думці І. Винокура [5, с. 125]. Проте сповна покладатися на самі візуальні показники стану збереженості різних виявів людської діяльності як на поверхні бр. № 2, так і на поверхні інших ділянок Бушанського скельного архітектурно-скульптурного об'єкта не доводиться. Натурні обстеження переконують, що корозія пісковикової породи з плином часу нівелює різницю між ними в міру того, як відбувається їхнє загальне старіння. А отже, бажаної конкретної відпо-

ІСТОРИЯ

віді на останнє поставлене запитання віднайти не вдається, принаймні нині.

Зорієнтуватися певним чином в історичному вимірі означених жолобів дозволяють показники співвідношення з іншими системами кріплення, а також історико-порівняльних студій доступних аналогічних кріплень дерев'яних конструкцій скельних будов (насамперед монастирів) Наддністрянщини.

Кріплення у вигляді ряду видовжених гнізд, верхнього вирубу-полиці і верхнього жолоба доходять до самого північного кута західної стіни центрального приміщення, а також продовжуються й у наступних суміжних пр. № 2 і 3. З цього випливає, що край пр. № 1 з тієї-таки північної сторони збігався з краєм означеної стіни. Натомість нижній жолоб (його правий північний кінець) віддалений від північного кута тієї-таки західної стіни на 0,76 м, а парний йому жолоб на східній стіні (яку утворює брила з рельєфом) віддалений від краю бр. № 3 на 0,41–0,445 м – відстань, майже рівну сумі розмірів ширини т. зв. притули² (0,32–0,39 м) та щілини (між скелею та «притулою») при південному боці згаданої брили. Цей факт свідчить про те, що в час побудови й функціонування перекриття з використанням згаданих жолобів «притула» була (мала бути) ще цілою, чи майже цілою, займаючи всю, чи майже всю, площину північного простінка пр. № 1 як за його висотою, так і шириною, а саме приміщення мало, відповідно, дещо меншу площу³. А якщо так, то цілком реально вважати нижні жолоби і перекриття, пов'язані з ними, явищами давнішими за кріплення у вигляді ряду видовжених гнізд, горішнього вирубу-полиці та верхнього жолоба. Позаяк час появи рельєфу визначається нині в межах (максимальних) кінця XVI / першої половини XVII ст. чи 20–30-х років XVIII ст. [15, с. 43–49; 16, с. 29–48; 17, с. 17–24; 18, с. 20–39; 19, с. 66–88; 20, с. 111–137], то появу кріплення у вигляді нижнього ряду жолобів у комплексі логічно приписувати, відповідно, до пізніших хронологічних етапів, а саме: до етапу пізнішого за кінець XVI / першу половину XVII ст. чи етапу пізнішого за 20–30-ті роки XVIII ст. Конкретизувати

таке датування аналізованих кріплень за рахунок залучення додаткових джерельних матеріалів (скажімо, відомостей про особливості архітектурно-будівельної складової низки інших культових скельних об'єктів Середньої Наддністрянщини раннього Нового часу) на сьогодні не вдається. Річ у тім, що історико-порівняльний аналіз жолобів від дерев'яних конструкцій Бушанського комплексу і подібних жолобів (зокрема горизонтальних) від дерев'яних конструкцій, скажімо, печерного монастиря XV–XVII ст. поблизу с. Бутучени (на околиці Старого Орхея, Молдова) [24, с. 106, 109–110, 115], найближчого до Буші печерного монастиря XVII / XVIII (?) ст. на березі Дністра поблизу с. Оксанівка Ямпільського району Вінницької області⁴ чи скельного архітектурно-скульптурного комплексу середини / другої половини XVIII – початку XIX ст. з горельєфом св. Онуфрія в с. Касперівці Заліщицького району Тернопільської області [21, с. 31–32, рис. 2; 13, с. 137–143; ін.], засвідчує, що останні мають інший профіль: у перетині вони прямокутні. З цього постає лише один принциповий висновок: попри територіальну, хронологічну й функціональну близькість, а то й тотожність, порівнювані скельні пам'ятки віддзеркалюють відмінні – навіть на місцевому рівні – культурні практики, зокрема різні будівельні нормативи й навички, а отже, належать до різних історико-культурних і, можливо, конфесійних традицій.

За загальними технічними ознаками (зокрема за трудомісткістю і ретельністю рубки) і почасти параметральними характеристиками із кріпленнями у вигляді нижніх жолобів Бушанського комплексу допустимо синхронізувати масивну лежанку-полицю, вибиту на західній стіні пр. № 1. Щоправда, лежанка, сягаючи своїм правим (північним) краєм до самого кінця (кута) названої стіни, виходить за межі довжини нижніх жолобів (так, нижній жолоб, котрий безпосередньо нависає над лежанкою, закінчується за 0,84 м до кінця лежанки). Ця обставина явно суперечить запропонованій думці. Однак годі не помітити, що впродовж саме останніх 0,87–0,9 м до означеного краю стіни верхній рівень заглиблення лежанки-

РОСТИСЛАВ ЗАБАШТА. АРХИТЕКТУРНО-БУДІВЕЛЬНИЙ СКЛАДНИК...

полиці помітно понижений. Це дає підставу припустити, що вона (лежанка) виконувалася давніми каменотесами в два етапи і спершу була коротшою щонайменше на 0,87–0,9 м, а отже, цілком покривалася дахом, від конструкції якого лишилися жолоби нижнього рівня.

Стосовно вирубів у північно-східному куті пр. № 1, то нині їх зафіксовано три, принаймні саме така кількість уціліла донині й була свого часу задокументована на планах і світлинах. Один із них займає лівий, північний (точніше північно-західний), кут верхньої площини брили з рельєфом (№ 2) на висоті близько 2,63 м від долівки (на рівні порогових плит). Він має вигляд нерегулярного шестикутника (0,18–0,32–0,19–0,35 / 0,40–0,37–0,62 м), максимальна ширина якого сягає 0,46 м, а заглиблення (на різних ділянках) – від 0,117 м до 0,129 м. Вторує йому подібне, але значно більше за площею трикутасте заглиблення (зі сторонами ~ 1,17 x 0,95 x ~ 0,84 м) на верхній площині найближчого правого (східного) відрозу суміжної брили (№ 3). Обидва ці вируби, що поєднують у собі прикмети полиці й гнізда, збіжні за висотністю, а відстань між ними не перевищує 0,34 м. Якщо ж врахувати ширину «притули» (0,34–0,39 м), то початково ці заглиблення-кріплення утворювали, вочевидь, єдину площину. Не викликає сумніву, що вони походять від однієї дерев'яної надбудови. Щодо третього вирубу, то він міститься при лівому (західному) краю тієї-таки бр. № 3 (на майже прямому куті двох суміжних вертикальних площин-стінок брили – південної та західної) на відстані 1,07–1,30 м від початку правого (східного) вирубу (полиці-гнізда). Довжини трьох його боків сягають ~ 0,2–0,37–0,15 м, максимальна глибина по вертикалі (від верхньої площини брили) – 0,35 м, по горизонталі – 0,57–0,585 м. Від долівки (на рівні порогових плит) він починається на висоті 2,7–2,72 м. Як за площею, напівкруглою конфігурацією, так і за висотним рівнем (розбіжність показників становить 0,07–0,1 м) цей вируб різниться від двох попередніх. Така обставина закономірно ставить під питання синхронність між ними і спонукає розглядати варіант сув'язі

останнього заглиблення з іншою будівельною конструкцією пізнішого часу. Заразом факт наявності в минулому при південній вертикальній площині бр. № 3 «притули» шириною 0,34–0,39 м уможливорює припустити існування, початково на лівому (західному) куті бр. № 3 (на місці вцілілого донині невеликого гнізда), кріплення, що за своїми параметрами відповідало двом описаним попередню заглибленням (полицям-гніздам).

Просторова наближеність описаних вирубів і відзначені параметральні збіжності між ними (в одному випадку – гіпотетичні) недвозначно вказують на їхню конструктивну сув'язь, що в свою чергу, дозволяє уважати їх синхронними кріпленнями від якоїсь однієї дерев'яної надбудови. Найвірогідніше це була покрівля відносно невеликого розміру, що захищала від опадів чільний бік брили з рельєфом (насамперед саму скульптурну композицію), а також увесь простінок сусідньої бр. № 3, на поверхні якої в минулому могли /-а також міститися якісь наскельні (різьблені?) зображення культового характеру чи ніша для встановлення відповідних переносних образів / символів (ікони чи статуї Христа / Богородиці / одного зі святих, а чи хреста / «Розп'яття»). Конструкція такого перекриття, яка монтувалася на верхніх площинах бр. № 2 й частини бр. № 3, мусила неодмінно мати ще одну опору на верхній площині бр. № 2 (з рельєфом), а саме на південному її куті. Нині на цьому місці не фіксується жодних чітких меж рукотворного заглиблення чи слідів від підтесування поверхні. Хіба що з північної сторони, ближче до центру брили, ніби видніються залишки (?) якоїсь підрубки, що краще проглядається з чільного боку брили. Однак на цій ділянці поверхні брили простежується помітне пониження рівня скельної площини. Чи є це наслідком природної корозії матеріалу (розшарування й вилущення частини породи), чи цілеспрямованої діяльності людини, на сьогодні важко вже ствердити напевно. Якщо в минулому якусь обробку (заглиблення і / чи вирівнювання) цього місця брили будівничі й провадили, то вона, слід гадати, була порівняно незначною і прикмети її швидко зникли внаслідок природ-

ІСТОРИЯ

ної корозії (вилущення) поверхні кам'яної породи. Так чи інакше, а вказана ділянка брили (~ 0,45 x 0,65 м) цілком придатна для встановлення (опертя) на ній певного елемента дерев'яної конструкції. Вона є досить пласкою і за висотним рівнем не набагато нижча від полиці-гнізда над верхнім лівим кутом (на плані – на північно-західному куті) брили (різниця між висотою полиці-гнізда на лівому куті – 2,63 м, і верхньою площиною правого кута – 2,50–2,48 м, становить, відповідно, 0,13–0,15 м).

Описані вируби від локального перекриття північно-східного кута пр. № 1 містяться на певній відстані від рельєфного зображення, хоча подекуди зовсім близько. Між ними немає прямого формального зв'язку, на відміну від випадку з нижніми жолобами. За такої обставини важко визначитися з конкретним часовим співвідношенням між проаналізованою щойно системою кріплення локального перекриття та скульптурою як певним хронологічним репером. Назване перекриття могло постати і пізніше, і раніше за рельєф (хоча останнє й менш імовірно, з огляду на відсутність у такому разі видимої мотивації для проведення будівельних заходів). Урешті, воно могло зводитися й одночасно (чи майже одночасно) з різьбленням тримірною зображення, будучи частиною єдиного архітектурно-скульптурного проекту-задуму. До речі, за зближення часу появи скульптури та локального перекриття свідчить сам природний об'ємно-просторовий характер північно-східної частини центрального приміщення – зручний як для облаштування культового місця із зображенням, так і зведення дашка. Вочевидь, якщо надбудова була не набагато ранішою / пізнішою за рельєфну композицію (що видається доволі ймовірним), а тим паче синхронною (чи майже синхронною), то її датування реально зблизити чи навіть ототожнити з датуванням останньої пам'ятки. У цьому разі доречно говорити про першу половину XVII ст. / початок чи 20–30-ті роки XVIII ст. як можливий час (точніше – хронологічні межі) проведення перших будівельних робіт у досліджуваній скельній розпадині. Принаймні принципових заперечень такому припущенню ми не бачимо. Щобільше, воно (припу-

щення) узгоджується з версією поступового розширення площі Бушанського комплексу, яка висновується з результатів аналізу двох попередніх координат його історичного минулого; властиво з версією розвитку названого об'єкта від менших, локальніших, до дедалі більших, просторовіших, об'ємів (зокрема, поступового освоєння центрального приміщення) та, відповідно, від менших до більших і трудомісткіших будівельних конструкцій. Зважаючи на перелічені підстави, датування локального накриття північно-східного закуту центрального приміщення слід прив'язати до датування рельєфу, а отже, віднести або до кінця XVI / першої половини XVII ст., або до 20–30-х років XVIII ст. Для кінцевого з'ясування проблеми хронологічної атрибуції аналізованого набору кріплень при краях верхніх площин бр. № 2 (з рельєфом) і 3 необхідні аргументи у вигляді додаткових фактографічних показників, яких наразі бракує.

Наведені свідчення натурної фактографії й документальних матеріалів, а також висновки логічних розмислів дозволяють вести мову щонайменше про чотири різночасові й відмінні за результатами етапи процесу освоєння, опорядження й забудови міжскельних площ Бушанського комплексу. Деякі із цих етапів, через брак конкретного фактажу, не надаються, на жаль, для точного хронологічного визначення, принаймні нині. Щодо них доводиться вдовольнитися показниками лише відносної хронології. Остання не має, звісно, переваг абсолютних часових вимірів, але попри це вона також виявляє послідовність забудови, а отже, накреслює загальну лінію історичного поступу освоєння досліджуваного міжскельного простору й функціонування досліджуваного об'єкта.

На **першому етапі** цілеспрямоване освоєння, опорядження та забудова скельної розпадини лише розпочалися, і розпочалися, безсумнівно, з найбільшого міжскельного проміжку поміж вертикальними (чи майже вертикальними) площинами бр. № 1, 2, 3 з південної, північної та частини східної сторін. До такого висновку підводять кілька очевидних обставин і ви-

слідів. По-перше, цей простір (означений як пр. № 1), котрий утворився внаслідок природного відколу й відшарування від основного масиву плоскогір'я і зсуву названих брил, початково був чи не єдиним доступним, адже значно менші площі пр. № 2 і 3 (котрі утворилися в результаті аналогічних природних процесів), найвірогідніше, повністю (знизу догори) заповнював наливний ґрунт⁵, а площі пр. № 4, 5 і 6, що постали як наслідок цілеспрямованої вибірки кам'яної породи, ще, імовірно, не існували. По-друге, це місце скельної розпадини від початку було найлегшим для освоєння та опорядження і чи не найпридатнішим (про що вже мовилося) для зведення будівельних конструкцій. На відміну від площі пр. № 4, 5 і 6, воно не потребувало будь-яких зусиль для звільнення від кам'яної породи і відносно менше зусиль для звільнення від наливного ґрунту, на відміну від пр. № 2 і 3. Заразом воно обіймало достатньо велику площу, наближену за конфігурацією (трапецієподібною) до звичного чотирикутного приміщення. Крім того, означене місце розпадини має природний перепад висот протилежних скельних мас, що значно спрощувало побудову похилого перекриття-даху, і початково, слід гадати, замикалося фактично з трьох сторін (з двох – скельними об'ємами, з однієї – наливним ґрунтом), oprіч південної сторони. Інших ділянок з набором перелічених характеристик у межах аналізованого комплексу немає. По-третє, саме в окресленому проміжку міститься змістова домінанта об'єкта – сакральне рельєфне зображення та, імовірно, вівтарна частина (донині – майже знищена). При цьому скульптурна складова комплексу могла належати й не до початкових його реалій. Однак саме її присутність є зримою підставою, що пояснює значною мірою сам сенс будівельного конструювання в означеному місці. Показово, що майже всі дослідники Бушанського комплексу, зокрема і поміж прихильниками язичницької теорії, так чи інакше пов'язували побудову перекриття над скельними розколинами з появою того ж таки наскельного зображення. Відмінними є лише визначення хронологічного

співвідношення між скульптурою та надбудовою. Одні автори, скажімо В. Даниленко, синхронізували ці події [30, с. 4; 14, с. 58], інші, наприклад В. Антонович і І. Винокур, припускали пізнішу появу надбудови [1, с. 100; 5, с. 125].

Щодо характеру початкової забудови, то вона, за нашим припущенням, обмежувалася лише північно-східним закутком центрального приміщення (№ 1). Це була порівняно невелика (локальна) дахова чотирихвиля конструкція, що накривала собою західний край бр. № 2 (з рельєфом) і південно-західний край бр. № 3, який утворював північний простінок пр. № 1 (іл. 2). (Найближча аналогія – дерев'яне накриття брили з горельєфом XVIII – початку XIX ст. в с. Касперівці Тернопільської обл. [21, с. 31–32, рис. 2] (іл. 3); до порівняння надається і односхиле накриття над рельєфною чи фресковою композицією на зовнішньому боці південної стіни нави костелу монастиря в Кірхсіденбасі, Баварія [33, р. 109, (іл.) 14]⁶). Зведення покрівлі могло як синхронізуватися з часом появи наскельного рельєфу, так і передувати йому або постати вже після його виконання. За будь-якого варіанта, орієнтиром хронологічної атрибуції є датування скульптурної композиції, що нині визначається в межах двох імовірних альтернатив: або кінця XVI – першої половини XVII ст., або 20–30-х років XVIII ст.

Другий етап, як і перший, наразі не підлягає визначенню в абсолютних датах. Проте, зважаючи на показники відносного датування й реалій загальної політичної та культурної ситуації в регіоні періоду пізнього Середньовіччя – раннього Нового часу, хронологічний вимір означеного етапу найімовірніше окреслити в межах тих-таки 20–30-х, а чи наступних найближчих років XVIII ст. На цьому етапі забудови комплексу головні будівельні роботи провадилися, слід гадати, також у центральному міжскельному просторі. Проте, на відміну від початкового етапу, цей простір перекривається повністю за допомогою кріплень у вигляді жолобів нижнього рівня. Так з'явилося перше і допоки єдине напівскельне приміщення. Воно певним чином було опоряджене, зокрема, у його західній стінці вирубали

ІСТОРИЯ

масивну лежанку-полицю. Найвірогідніше, приміщення огородили ще й стінами з північної та південної (чільної) сторін, ізолюючись повністю чи частково від довкілля. До цієї думки схиляє масивність жолобів, а отже, довготривалий характер перекриття, хоча безпосередніх доказів такого стану речей, а саме залишків чи бодай слідів від стін, не було зафіксовано під час археологічних досліджень 1961, 1985, 1987 р. Здогадним лишається й технічний характер цих вертикальних будівельних конструкцій. Вони могли бути складені з доступного ламаного плитцюватого каменю або виконані з деревини (колод / брусів, дощок, пруття) та інших додаткових підручних матеріалів (напр., глини). Цілком очевидно, що це приміщення мало мати двері й одне, максимум два невеликі вікна. (За аналог тут слугує печерний комплекс XVI–XVIII ст. на схилі гори Звенигород побіля с. Крутилів Тернопільської обл. [25, с. 189–191, іл. 2]) (іл. 4).

Третій етап припав на період орієнтовно між 30–40-ми і 60–70-ми роками XVIII ст. Упродовж цього часу площу комплексу було розширено майже вдвічі, замінено систему кріплень і здійснено капітальну перебудову перекриття. Окрім центрального приміщення, з'являються пр. № 2 і 3 (властиво, його південна частина), а також пр. № 4, 5 і 6, прикметною особливістю яких є значна міра рукотворності. Правда, немає повної ясності щодо послідовності і синхронності освоєння нових площ. Пр. № 5 і 6 могли з'явитися та опоряджуватися і за одним планом-задумом (одночасно / майже одночасно чи поступово) або без будь-якого початкового плану, стихійно, у різний час. Не викликає сумнівів тільки послідовність вибірки кам'яної породи і / чи ґрунту: спершу постало пр. № 5 і, вірогідно, № 4, і лише згодом – пр. № 6. У певний момент усі доступні на той час приміщення (№ 1, 4, 5 і 6) були перекриті дахом на майже одному висотному рівні. При цьому для більшості приміщень була застосована, імовірно, нова форма кріплень перекриття у вигляді вирубів-полиць при верхніх краях скельних стін. Щодо рукотворних стін, то вони, безсумнівно, замикали пр. № 1 з півдня, від передвхідного майданчика і, можли-

во, з півночі (іл. 5: а). Реально припускати зведення чільної стіни і перед внутрішнім об'ємом пр. № 4 і 5 (іл. 5: б). У такому випадку пр. № 1 і 4, 5 мали мати окремі дверні пройми й освітлюватися (бодай частково) через порівняно невеликі вікна. (За аналог тут може правити той-таки Крутилівський печерний комплекс [25, с. 189–191, іл. 2]) (іл. 4). Утім, можливий варіант, коли останні три приміщення не відгороджувалися стіною (мурованою чи дерев'яною), тобто могли лишатися й напіввідкритими.

Четвертий етап пов'язаний з діяльністю місцевого шляхтича Ромуальда Овсяного в кінці першої – на початку другої чверті XIX ст. Воднораз цей період історії досліджуваного об'єкта з вірогідністю можна поділити на два підперіоди, хоча різниця в часі між ними сягає лише кілька років.

Початковий з них охоплював 1824-й – першу половину, приблизно, 1827 року. У цей час досліджуваний об'єкт був, безсумнівно, розчищений від рослинності і вивільнений, бодай частково, від намівного ґрунту. При цьому головну увагу було зосереджено на облаштуванні центрального приміщення (№ 1) з рельєфом. Його перекрили повністю. За основні кріплення конструкції будівничі використали ряд парних гнізд на західній стінці та пару аналогічних гнізд на протилежній східній стіні міжскельного простору, а ще, можливо, один з давніх жолобів західної стіни.

Наступний підперіод безпосередньо пов'язаний з попереднім. Розпочався він приблизно в середині 1827 року й завершився зі смертю власника – 1831 року. Тоді об'єкт перебудували: був освоєний і опоряджений увесь досліджений міжскельний простір, у межах якого функціонували всі археологічно досліджені приміщення (№ 1–6). Щобільше, з достатньою ймовірністю можна припускати розчищення і облаштування північної частини вузького пр. № 3 й майже перпендикулярного до його повздовжньої вісі проходу між бр. № 3 і 4 зі східної сторони (з боку надзаплавної тераси р. Бушанки), що міг використовуватися як другий, потайний хід. Усі приміщення перекрили на одному (чи майже на одному) рівні, використовуючи систе-

РОСТИСЛАВ ЗАБАШТА. АРХІТЕКТУРНО-БУДІВЕЛЬНИЙ СКЛАДНИК...

му давніх кріплень у вигляді або жолобів верхнього рівня, або вирубів-полиць при верхніх краях скельних стін. З півдня і з південного заходу їх замкнули мурованими стінами, моноліт яких порушували тільки пройми дверей (по одній такій проїмі на кожній стіні) і порівняно невеликих вікон (а ще, можливо, бійниць). У нижній частині східної стіни пр. № 2 і 3 кам'яною кладкою було закладено великий вилом породи. У центральному приміщенні будівничі понизили рівень долівки (майже на 0,5 м), що засвідчують порогові плити біля проходу в південній мурованій стіні. У результаті цього значно вивищився рівень пролягання лежанки-полиці – найбільшого вирубу на західній стіні означеного приміщення. Воднораз її продовжили до північного краю стіни. Біля суміжного південного простінка пр. № 2 з'явилася (під час розширення площі останнього) лавиця-сидіння, під яку пристосували нижню частину неширокої «притули».

На завершення спинимося на питанні дворівневого характеру забудови Бушанського скельного комплексу й уточнимо свою позицію щодо язичницької версії його походження.

У звітах археологічних розкопок 1985 і 1987 років та пізніших публікаціях І. Винокура, окремі з яких написано разом з автором цієї роботи, стверджується думка про існування в «північній периферії скельного комплексу» на верхньому рівні скель мурованої чотирикутної будови XVI–XVII ст., найвірогідніше, культової (каплиці?), як частини єдиного зі скельними приміщеннями архітектурного комплексу невеликого монастиря [9, арк. 26–29, рис. 27–29; 6, с. 317; 10, с. 21–22; 11, арк. 1; 4, с. 127; 5, с. 129–130, 131, 133, рис. 10; 8, с. 275; 7, с. 138]. При цьому І. Винокур покликається на кілька відкритих фрагментів кам'яної забутовки фундаментів на вапняковому розчині (згідно з іншими формулюваннями – залишків / нижньої частини фундаментів), що простяглися двома паралельними смугами (на відстані 5,2 м одна від одної) по лінії Захід-Схід майже перпендикулярно до повздовжньої осі пр. № 2 і 3 (за позначен-

ням 1985 р. – коридору № 1), а також на уламки кераміки, зокрема кахлів, і виробів із гутного скла (шибок, посуду), виявлені на верхній площині скельного виступу-клинку № 3, північніше пр. № 2 («над західною стіною скельної розщелини») [9, арк. 27–28, рис. 27–29; 6, с. 317; 10, с. 22; 4, с. 127; 5, с. 130, рис. 10; 7, с. 138]. Звісно, безпосереднє сусідство залишків зазначеної будови зі скельним комплексом (з рельєфом), культовий сенс якого не викликає сумнівів (до XIX ст.), дає певну підставу для такої гіпотетичної атрибуції⁷, як і орієнтація забутовки фундаментів за лінією Захід-Схід. Утім, самих «просторових» показників недостатньо, вочевидь, для остаточного висновку. З не меншою підставовістю ці залишки можна ототожнити з якоюсь спорудою /-ами оборонного характеру, адже вони містяться при самому краю плоскогір'я, по якому в кінці XVI – першій половині XVII ст. могла пролягати лінія оборони (перша лінія?) м. Буші [4, с. 42, 101–107]. Це тим вірогідніше, що серед археологічних знахідок на цій ділянці розкопів не виявлено жодного артефакту обрядового характеру, чи бодай предмета (напр., фрагмента архітектурного декору), що певним чином натякав би на культове призначення споруди. Натомість усі знахідки є уламками виїмково побутових речей, що радше свідчить на користь світського характеру будови, аніж на культовий (церковний). Без з'ясування лишається точна планова структура і розміри цих мурованих конструкцій. Урешті, означені будівельні залишки – не єдині на верхній площині скель комплексу. Фрагменти аналогічної забутовки були виявлені під час археологічного сезону 1987 року й у північно-західній ділянці комплексу безпосередньо над пр. № 6 (у звіті 1987 р. – коридором № 2). Остання забутовка частково перекривала назване приміщення, простежене на глибину 1–1,2 м [11, арк. 1]. З цього постає, що від заходу над досліджуваними розпадинами мисового плоскогір'я на відтинку близько десяти метрів підносилося не одне, а щонайменше три наземних мурування у вигляді стін. Це в свою чергу дає підставу висловити думку про існування в минулому або однієї достатньо великої бу-

ІСТОРИЯ

дови (що ніяк не вписується в розміри «невеликої каплиці» [5, с. 129; 7, с. 138]), або про дві менші споруди. Однак цілковитої впевненості в цьому немає. Тут доводиться визнати: сліди кам'яних конструкцій не були досліджені в повному обсязі, особливо їхня західна частина⁸. Тож робити будь-які однозначні висновки, зокрема стверджувати існування двоярусної об'ємно-просторової композиції Бушанського скельного культурного комплексу з рельєфом [5, с. 130, 131] у період першої половини XVII / 20–30-х років XVIII ст., спираючись тільки на доволі скупі результати проведених розкопок, нині досить проблематично. Для з'ясування цих питань слід було, щонайменше, продовжити польові дослідження на верхньому рівні скель над і поблизу розпадини і виломів.

Щодо історико-культурного походження досліджуваного об'єкта, то представлені результати археологічних розкопок приміщень, іконографічно-стилістичного розбору скульптурного зображення, палеографічного аналізу обрамленого напису на ньому, а також написів на західних стінах пр. № 1 і 6, результати вивчення слідів від забудови (заглиблень-кріплень від дерев'яних конструкцій, залишків мурованих конструкцій) не дозволяють підтримати поширену думку про облаштування в ранньому і / чи розвинутому Середньовіччі якимось автохтонним чи прийшлим людом скельної розпадини та виломів під язичницьке святилище і / чи критий храм з рельєфом. Натомість вони вказують на те, що скульптурна й архітектурно-будівельна складові скельного комплексу є набутком місцевої культури християнського світу (властиво теренів Середньої Наддністрянщини) відносно пізнього історичного періоду – другої половини раннього Нового часу.

Воднораз, беручи до уваги, з одного боку, природну специфіку об'ємно-просторового характеру аналізованої розпадини плоскогір'я Подільської височини, а з другого, – факт неодноразового й довготривалого заселення території Буші задовго до офіційного запровадження християнської віри на землях Середньої Наддністрянщини (про що незаперечно свідчить речовий матеріал багатьох археологічних культур,

зокрема трипільської, скіфського часу, черняхівської, ранньослов'янської VIII ст., Русі XI–XIII ст. з потужного культурного шару на території села [11, арк. 9–13; 4, с. 99–101; 22, с. 27–44]), можна з достатньою імовірністю припускати освоєння (і неодноразово) означеної скельної розпадини людьми перед появою тут архітектурно-скульптурного комплексу. Інакше кажучи – припускати існування своєрідної передісторії досліджуваного об'єкта. Проте таке міркування не виходить за рамки робочої гіпотези, адже достатніх і переконливих доказів на його підтвердження немає. Усі матеріальні залишки (уламки кераміки) пізньоримського й середньовічного передхристиянського періодів, які були виявлені на поземі розпадини під час археологічних розкопок 1961, 1985 і 1987 років, є буквально одиничними й розрізненими знахідками. Зважаючи на те, що впродовж XVIII ст. і в середині першої половини XIX ст. а, можливо, й у першій половині XVII ст., у міжскельному просторі неодноразово провадилися будівельні роботи, серед них і земляні (розпадина звільнялася від зайвого ґрунту, а воднораз ґрунтом, що брався тут-таки з верхнього ярусу плоскогір'я, вкривали дерев'яні перекриття скельних приміщень), згадані нечисленні артефакти давніх часів заледве чи можна вважати навіть залишками культурних шарів, утворених у минулому саме на цій локальній ділянці. Натомість, беручи до уваги присутність численних матеріальних залишків у верхніх шарах ґрунту, що вкриває верхні тераси плоскогір'я безпосередньо над розпадиною, цілком реально припустити, що вони (відповідні уламки кераміки) потрапили в межі комплексу випадково – під час якогось чергового пристосування розпадини (і виломів?) під людський осідок або під час чергового запусіння цього міжскельного простору разом із зсувним / наливним ґрунтом. Правда, І. Винокур беззастережно констатував, що «безпосередньо над скельними приміщеннями з рельєфом немає решток поселень черняхівської культури, культури ранньосередньовічних слов'ян і Київської Русі» [5, с. 127], покладаючись, певно, на власні зовнішні обстеження найближчої території, а також

на результати розкопок на верхньому ярусі скель безпосередньо над пр. № 3 і 6. Однак реалії польових досліджень комплексу 1985 і 1987 років не дозволяють беззастережно пристати до думки старшого колеги. Річ у тім, що достатньо великих за площею розкопів довкола комплексу впродовж зазначених польових сезонів не закладалось, а здійснені археологічні розкриття є, поперше, порівняно локальними, по-друге, надто наближеними до розпадин. Шари землі тут, з огляду на виявлені залишки мурованих конструкцій, неодноразово перемішувалися, а то й повністю чи частково замінялися новими. Воднораз нам під час неодноразових обстежень верхньої тераси плоскогір'я (властиво селянських городів), що сусідує з досліджуваним комплексом, траплявся підйомний керамічний матеріал, подібний до уламків черняхівського посуду. Так чи дещо інакше, але дрібні й нечисленні уламки кераміки дохристиянських часів, котрі виявлені на поземі скельних приміщень і якими оперують деякі прихильники язичницької теорії (зокрібно В. Даниленко та І. Винокур), заледве чи мають безпосередній стосунок до рельєфу, тим паче до виявлених виразних слідів забудови комплексу.

Примітки

¹ Безумовно, рубання жолоба спричинило описаний наслідок. Проте натурне обстеження свідчить, що попервах жолоб лише пролягав упритул до втраченого нині правого краю рамки [15, с. 43, 45].

² «Притулою» в Буші, як і в багатьох інших місцевостях Поділля, називається частина кам'яної породи, відшарована від основного скельного об'єму-ядра по вертикалі чи наближеній до вертикалі площині. Згадана «притула» при південному боці бр. № 3 центрального приміщення комплексу нині майже втрачена, від неї вцілів невеликий залишок.

³ Зважаючи на відносно незначну товщину цієї «притули», а отже, і цілком очевидну вразливість її до руйнівних дій природних сил, реально припускати, що вона (принаймні її верхні шари) достатньо швидко зазнала корозії. Воднораз очевидним є і антропогенний чинник її нищення. У 1824 році більша частина «притули» була цілеспрямовано збита для звільнення площі означеного простінка бр. № 3 для різьблення напису: **Рамець: 1524: R: d: 3: Junij.**, і символічних знаків: Святої Трійці (у вигляді рівностороннього трикутника із Всевидячим Оком у центрі), латинського хреста та трьох літер **IHS**, котрі є, найвірогідніше, ініціальною аббревіатурою

(акронімом) відомого латиномовного вислову: *Iesus Hominum Salvator* (Ісус – людства рятівник), або, що менш вірогідно, – т. зв. уламковою аббревіатурою, що відтворює три перші букви транслітерованого на латинь грецького імені «Ісус»: $\text{I}\text{H}\Sigma\text{OY}\Sigma / \text{I}\eta\varsigma\text{o}\upsilon\varsigma \rightarrow \text{IHSOVS} / \text{Ihsous}$.

⁴ Згідно з натурними спостереженнями автора статті.

⁵ Такий стан речей було зафіксовано перед археологічними розкопками комплексу в 1961 та 1985 роках (відповідно – В. Даниленком і автором статті разом із І. Винокуром).

⁶ Зображення костелу Кірхсітенбахського монастиря із зовнішньою каплицею-накриттям над рельєфним / фресковим зображенням демонструє так званий Пфінзінгський атлас 1594 року [33, р. 109, (ил.) 14].

⁷ Красзнавець В. Березяк пішов ще далі. «Каплиця» в нього перетворилася вже на «церкву святої Барбари / Басі / Буші», а її виникнення над скельною розпадиною він беззастережно пов'язав з існуючим рельєфом і його «легендою» [2, с. 68; 3, с. 118].

⁸ Часом сам І. Винокур говорив не про одну будівлю, а про «споруди» [4, с. 127]. Така двозначність інтерпретації будівельних залишків верхнього ярусу вкотре засвідчує їхню недостатню вивченість.

Джерела та література

1. Антонович В. Б. О скальных пещерах на берегу Днестра в Подольской губернии / В. Б. Антонович // Труды VI археологического съезда в Одессе (1884 г.). – Одесса, 1886. – Т. I. – С. 86–100.

2. Березяк В. В. Бушанський рельєф / Віктор Березяк // Народна творчість і етнографія. – 1993. – № 3 (241). – С. 63–69.

3. Березяк В. В. Бушанський скельний рельєф / В. В. Березяк // Археологія. – 1994. – № 3. – С. 113–121.

4. Буша. Історико-краєзнавчі нариси / автори І. С. Винокур, О. М. Альошкін, Р. В. Забашта, М. Б. Петров, В. М. Петровський, О. М. Пірняк, В. С. Степанков. – Хмельницький: Редакційно-видавничий відділ, 1991. – 152, [34] с.: іл.

5. Винокур І. С. Дослідження Бушанського скельного комплексу / І. С. Винокур // Археологія. – 1994. – № 3. – С. 122–135.

6. Винокур І. С. Исследование на месте Бушанского рельефа / И. С. Винокур // Археологические открытия 1985 года. – Москва, 1987. – С. 317.

7. Винокур І. С. Черняхівська культура: витоки і доля / І. С. Винокур. – Кам'янець-Подільський: Абетка; Оіом, 2000. – 376 с.: іл.

8. Винокур І. С., Забашта Р. В. Бушанський скельний храм // Мистецтво України: енциклопедія. – Київ, 1995. – Т. 1 (А–В). – С. 275.

9. Винокур І. С., Забашта Р. В. Отчет о раскопках 1985 года на месте скального рельефа в с. Буша Ямпольского района Винницкой области, г. Каменец-Подольский, 1986 г. – Науковий архів Інституту археології Національної академії наук

ІСТОРИЯ

України, фонд експедицій, 1985 / 41, од. зб. 21722, [1], 43, [61] арк. : іл.

10. *Винокур І., Забашта Р.* Розкопки в Буші / І. Винокур, Р. Забашта // Пам'ятки України. – 1986. – № 4. – С. 21–22.

11. *Винокур І. С., Забашта Р. В., Петров Н. В.* Отчет об археологических исследованиях в с. Буша Ямпольского района Винницкой области. (За 1987 год), г. Каменец-Подольский. 1988 г. – Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України, фонд експедицій, 1987 / 171, од. зб. 22704, 25, [14] арк. : іл.

12. *Гульдман В. К.* Памятники старины в Подолии. (Материалы для составления археологической карты Подольской губернии)... / В. К. Гульдман. – Каменец-Подольский : Тип-я Подольского губернского правления, 1901. – VIII, 402, LVII, 3 с.

13. *Забашта Р.* З історії наскельного різьблення в Україні (Касперівський горельєф святого Онуфрія Великого) / Ростислав Забашта // Матеріали до українського мистецтвознавства. – 2002. – Вип. 1. – С. 137–143.

14. *Забашта Р. В.* Рельєф з Буші – видатна пам'ятка давньослов'янської культури / Р. В. Забашта // Народна творчість і етнографія. – 1983. – № 6 (184), листопад–грудень. – С. 57–60.

15. *Забашта Р.* Скульптура й архітектура Бушанського скельного комплексу (питання історичної сув'язі) / Ростислав Забашта // Студії мистецтвознавчі. – 2003. – Чис. 1. – С. 43–61.

16. *Забашта Р.* До питання атрибуції Бушанського наскельного рельєфу (аналіз обрамленої таблиці з написом) (3) / Ростислав Забашта // Студії мистецтвознавчі. – 2005. – Чис. 1 (9). – С. 29–48.

17. *Забашта Р.* До питання атрибуції Бушанського наскельного рельєфу (аналіз обрамленої таблиці з написом) (4) / Ростислав Забашта // Студії мистецтвознавчі. – 2009. – Чис. 1 (25). – С. 17–30.

18. *Забашта Р.* До питання атрибуції Бушанського наскельного рельєфу (аналіз обрамленої таблиці з написом) (5) / Ростислав Забашта // Студії мистецтвознавчі. – 2011. – Чис. 2 (34). – С. 20–39.

19. *Забашта Р.* Бушанський рельєф: формально-стилістичний аспект атрибуції / Ростислав Забашта // Студії мистецтвознавчі. – 2012. – Чис. 2 (38). – С. 66–89.

20. *Забашта Р.* Джерела композиційно-іконографічного ладу Бушанського рельєфу / Ростислав Забашта // Студії мистецтвознавчі. – 2012. – Чис. 4 (40). – С. 111–137.

21. *Забашта Р., Діба Ю.* Наскельна каплиця з горельєфом св. Онуфрія (с. Касперівці, Заліщицький р-н, Тернопільська обл.) / Ростислав Забашта, Юрій Діба // Наукова конференція: Скелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України (Львів, 2–3 лют. 1995 р.). Збірник тез повідомлень та доповідей. – Львів, 1995. – С. 30–32.

22. *Косаківський В. А., Рудь В. С.* Археологічні дослідження 2007–2009 років / В. А. Косаківський, В. С. Рудь // Буша: природа, археологія, історія, етнографія та фольклор сіл Бушанської сільради. – Вінниця, 2009. – С. 27–44.

23. *Мельник К.* Путевые очерки Подолии (окончание). Гл. X / К. М. // Киевская старина. – 1885. – Т. XII. – С. 651–683.

24. Памятники архитектуры Молдавии (XIV – начала XX века) / автор текста и составитель Я. Н. Тарас. – Кишинев : Тимпул, 1986. – 248 с. : ил.

25. *Рідуш Б. Т.* До питання про культові печери слов'ян у Подністрів'ї / Б. Т. Рідуш // Археологічні студії. – Київ ; Чернівці, 2000. – Вип. 1. – С. 184–193.

26. *Рожко М.* Архітектура наскельних споруд України // Галицько-Волинська держава (матеріали і дослідження). – Львів, 1999. – С. 35–43.

27. *Рожко М.* Архітектура наскельних споруд та проблема наукової реконструкції дерев'яної забудови княжого періоду // Народознавчі зошити. – 2000. – Зош. 2 (32). – С. 213–221.

28. *Рожко М. Ф.* Міста, дерев'яне будівництво, наскельні та оборонні споруди Карпат IX–XIV ст. / М. Ф. Рожко // Етногенез та етнічна історія населення українських Карпат : у 4 т. – Львів, 1999. – Т. 1 : Археологія та антропологія. – С. 361–460.

29. *Рожко М. Ф.* Тустань – давньоруська наскельна фортеця / М. Ф. Рожко. – Київ : Наук. думка, 1996. – 240 с. : іл.

30. *Строєва А.* Знахідка в Буші / А. Строєва // Радянська Україна. – 1966. – № 193 (13671). – 20 серп. – С. 4.

31. *Формозов А. А.* О наскальном рельефе близ с. Буша в Поднестровье / А. А. Формозов // Советская археология. – Москва, 1968. – № 2. – С. 103–110.

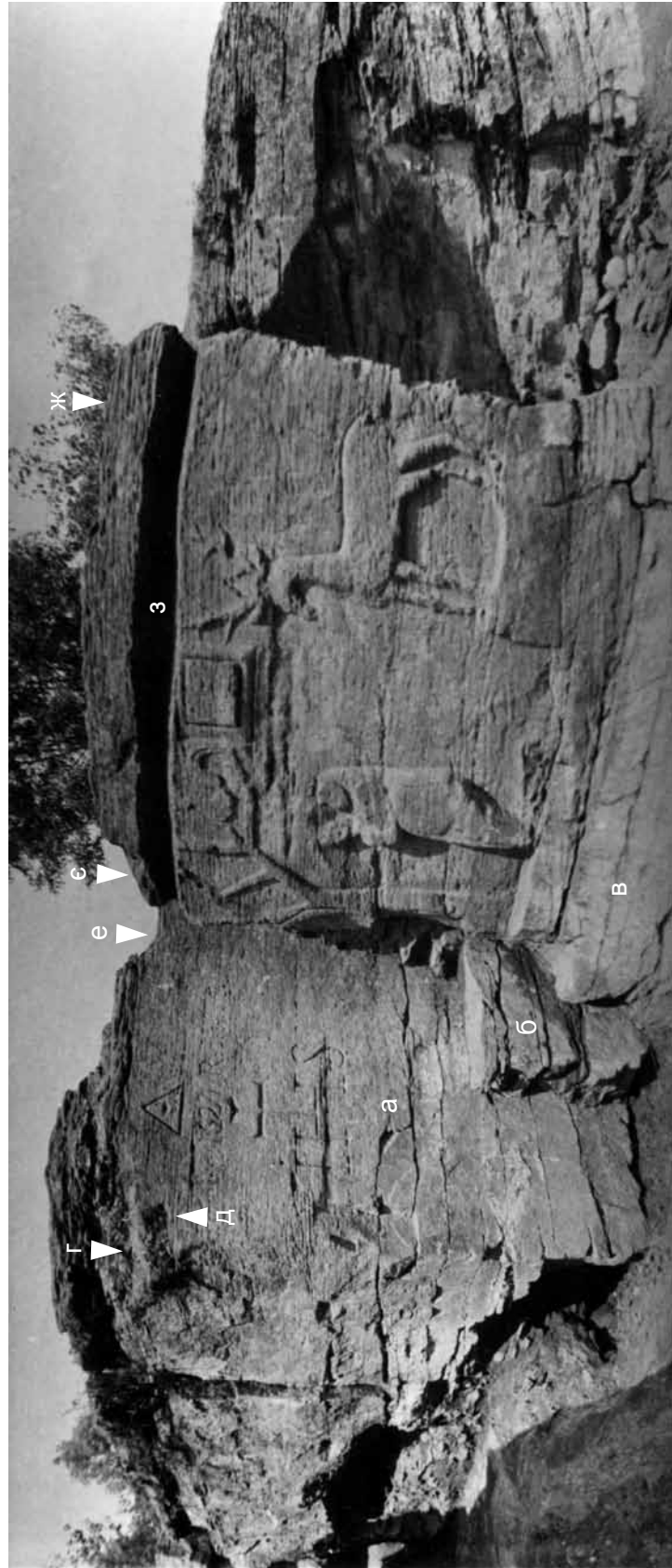
32. *Формозов О. О.* Про наскельний барельєф поблизу с. Буша в Подністрів'ї / О. О. Формозов // Матеріали Другої Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Львів, 1968. – С. 112–113.

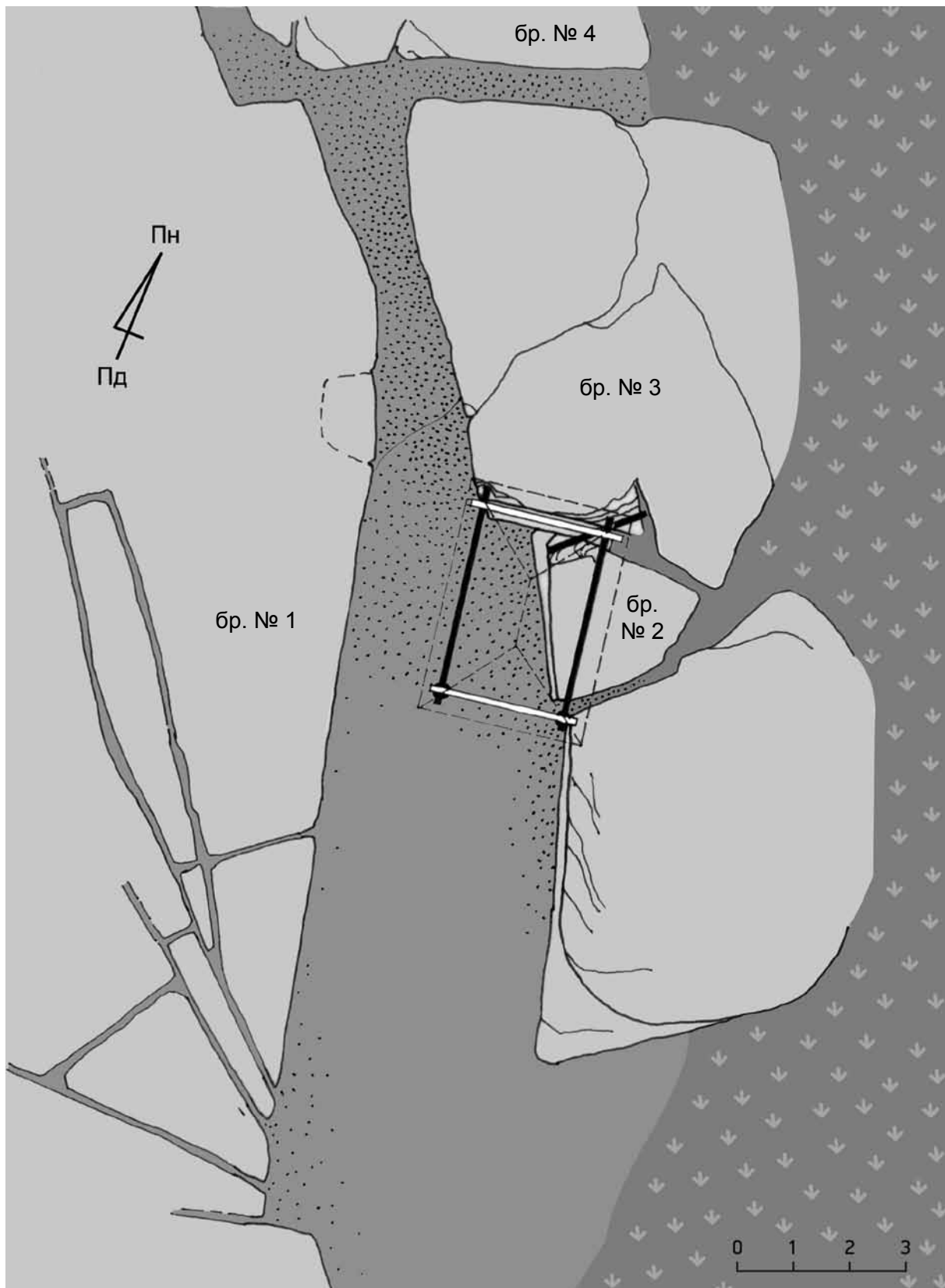
33. *Zeune J.* Fortified churches and churchyards in Bavaria: some critical remarks / J. Zeune // Europa nostra Bulletin. – 2006. – [Т.] 60 : Fortified Churches and Monasteries. – P. 103–110.

Іл. 1. Північно-східний кут приміщення № 1 Бушанського скельного комплексу (А-Б). Світлина 1985 і 2003 р. (автор Р. Забашта): а – простінок брили № 3; б – залишки «притули»; в – брила № 2 (з рельєфом); г – вируб-полиця на південно-західному куті брили № 3; д – гніздо на південно-західному куті брили № 3; е – вируб-полиця при південно-східному краю брили № 3; є – вируб-полиця при північному краю брили № 2; ж – вируб-полиця (?) при південному краю брили № 2; з – жолоб на брилі № 2

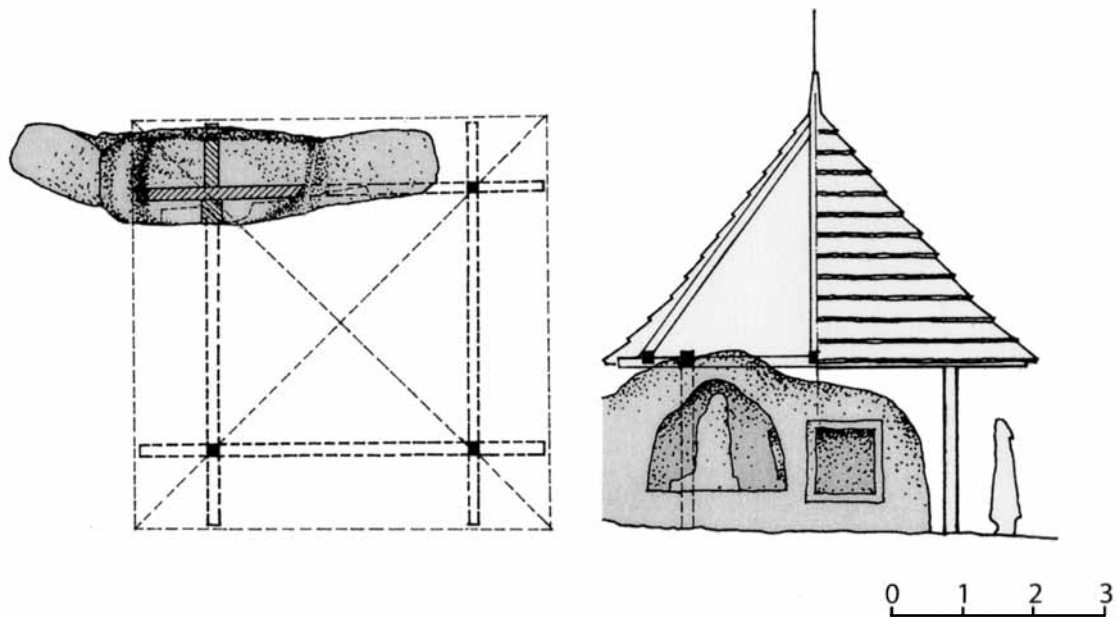

А Б

Іл. 2. План Бушанського скельного комплексу на першому етапі забудови (кінець XVI / перша половина XVII / 20–30-ті роки XVIII ст.) (реконструкція Р. Забашти, рисунок Ю. Дибі)

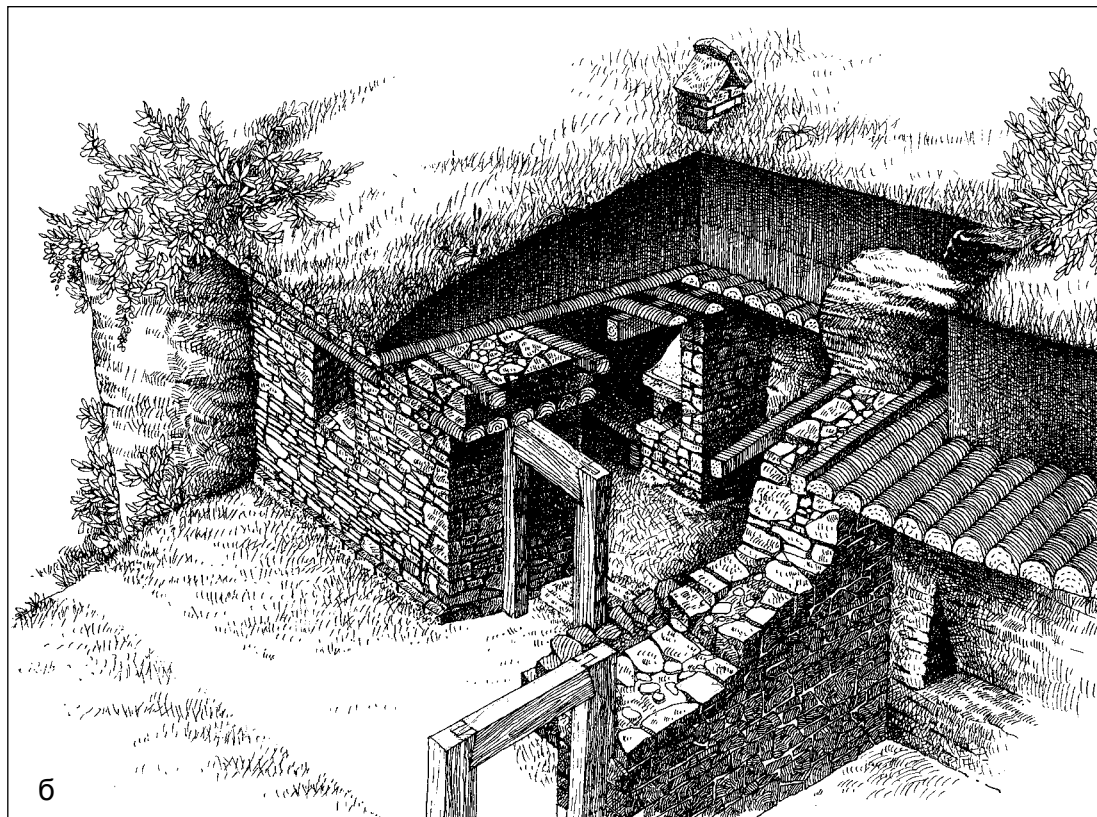
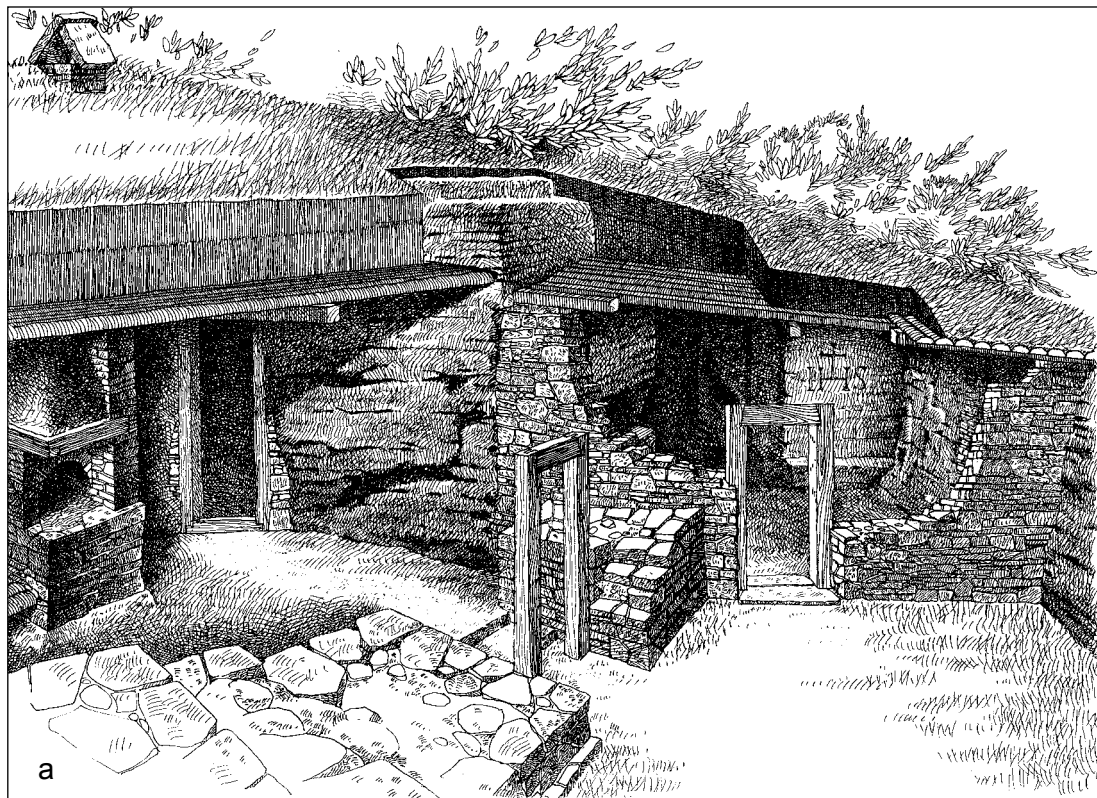

Іл. 3. Касперівська наскельна каплиця середини / другої половини XVIII – початку XIX ст. (реконструкція Р. Забашти, Ю. Диби)

Іл. 4. Чільний бік Крутилівського печерного комплексу XV–XVIII ст. (світлина М. Рожка)

ІСТОРІЯ

Іл. 5. Аксонометрія Бушанського скельного комплексу на третьому / четвертому етапі забудови (реконструкція Р. Забашти, рисунок Ю. Діби): а – приміщення № 1, 2, 4, 5, 6 (вхід); б – приміщення № 1 (південно-західний кут), 4 і 5

SUMMARY

On the ground of analyzing of indices of the factual account on location and accessible document materials, as well as being based on drawing the conclusions from logical reflections concerning the history of mastering, arranging and building up interrocky spaces of the Busha complex, the author marks out at least four non-contemporaneous, and above all – distinct by their outcomes, stages. Thereupon, three of the stages under consideration, due to the shortage of sufficient documental specifics, cannot be, unfortunately, accurately attributed chronology-wise, at least nowadays.

The first stage. The building of rocky clefts has begun from the northeast nook of the central inter-rocky space. It was a comparatively small (local) roof construction that itself covered the western edge of the lump # 2 (with a relief) and the southwest border of the lump # 3, which constituted the northern pier of the abode # 1. This overhead cover could both be synchronized with the spell of the rock relief appearance and preceded its emergence, otherwise ensued already upon the completion of the relief (ill. 2). One way or another, as a guideline of chronological attribution acts the dating of the sculptural composition, which at present is defined within the framework of two alternatives: either of the early to mid-XVIIth century, or of the 1720s–1730s.

The second stage. The temporal dimension of the determined phase is outlined within the span of the same mentioned 1720s–1730s, or subsequent, however the nearest, years of the XVIIIth century. In the course of the period, the building was also conducted only in the central interrocky space, yet this space was re-covered already completely by the instrumentality of fasteners in the shape of lower-level grooves. The half-rocky abode created in such a way was trimmed too (in its western wall was hewn out a massive stove-couch (shelf), as well as was fenced additionally with walls from the southern (façade) and, likely, the northern sides, thereby entirely or partially isolating from milieu.

The third stage. The approximate time of this spell is the 1730s to 1760s. In its course, the complex's area had been broadened almost twice; the fortifications had been changed, while the overhead cover had undergone overhauling. Apart from the central abode (being quite natural by its origin), there emerged man-made abodes ## 2, 3 (southern), 4, 5, and 6. In a certain period, all the abodes accessible at that time (## 1, 4, 5, and 6) were roofed nearly at the same height. Therewith, for most abodes, there had been applied a fresh overhead cover fastening form being shaped like cuttings-shelves through the edge of upper planes of rocky substance (ill. 5). With artificial walls, the bode # 1 was enclosed southerly, against ante-portal ground, and possibly, from the north. It can be well surmised the fact of erecting a wall in front of the abodes ## 4 and 5 as well; yet, the latter could remained half-open (ill. 5).

The fourth stage. The last phase was related to the activities of local nobleman Romuald Ostoja Owsiany in the late to early quarters of the XIXth century. The period of history of the object under study falls into two semiperiods, although the time-lag between them reaches just several years. The initial spell is outlined within the range of 1824 – mid-1827, in course of which the object under investigation was cleared away from vegetation and freed, though parcel, from man-made ground, and thereby the central abode (# 1) with a relief was roofed in toto. The successive one started approximately in mid-1827 and came to an end being coupled with the death of an owner, i.e., in 1831. Over this period, the object has been thoroughly rearranged. Therewith, there has been developed and trimmed the whole (or well-nigh total) interrocky space being under our study; within the framework of the space, there operated all the archaeology-wise examined abodes (## 1–6). In addition, one can say with certainty sufficiently, conjecturing the cleaning and certain arrangement of the whole southern part of the narrow abode # 3 and the last aperture, which was almost perpendicular to its longitudinal axis between the lumps # 3 and # 4 westerly (on the part of the Bushanka River's terrace above the flood plain); an aperture, which could used as a manhole. Each abode was covered at a certain (nearly the same) level, while making use of the fastening system in the form of high-level grooves, possibly, in conjunction with cuttings-shelves through the upper edges of rocky walls. From the south and southwest, they were enclosed by stony walls with doors and windows inserted.

Keywords: building, stonework, abode, overhead cover, construction, groove, chopped shelf, recess, complex, wall, relief.